

De houding van prins Leopold, hertog van Brabant, ten aanzien van het Suezkanaal (1854-1863)*

door

Jan VANDERSMISSEN**

Inleiding

In 2019 vierde men de honderdvijftigste verjaardag van de inhuldiging van het Suezkanaal. De feestelijkheden op 17 november 1869, bijgewoond door tal van buitenlandse gasten, waren spectaculair. De graafwerken, die meer dan een decennium in beslag hadden genomen en terecht „faraonisch” werden genoemd, waren voltooid. De eerste schepen konden eindelijk gebruikmaken van de nieuwe vaarroute tussen de Middellandse Zee en de Rode Zee [1]***. Deze verjaardag vormt een goede aanleiding om een nieuw licht te werpen op een episode uit de geschiedenis van het Belgisch expansionisme [2]. Het betreft twee bezoeken aan Egypte van prins Leopold (1835-1909), hertog van Brabant en later koning der Belgen onder de naam Leopold II (r. 1865-1909). In deze bijdrage wordt nagegaan wat de impact was van Leopolds kennismaking met het Suezkanaal op de ontwikkeling van zijn persoonlijke expansionistische opvattingen [3]. De focus ligt op de periode 1854-1863. In 1854 maakte de prins de eerste plannen voor een bezoek aan de Nijlvallei [4]. In 1863 bracht Leopold een meerdaags bezoek aan de graafwerken tussen Port Said en Suez.

Echter, om de belangstelling van de prins voor zowel Egypte als het kanaal te begrijpen, is het perspectief van de *longue durée* essentieel. Daarom zal hier tevens aandacht worden besteed aan de vestiging en evolutie van de officiële politieke betrekkingen tussen de Belgische Staat en het regime in Egypte tijdens de regeringsperiodes van respectievelijk Leopolds vader koning Leopold I (1790-1865, r. 1831-1865) en vicekoning Muhammad Ali pasja (1769-1849, r. 1805-1849), de grondlegger van het moderne Egypte, en van diens opvolgers

---

* Mededeling voorgesteld tijdens de academische openingszitting van 24 oktober 2019. Tekst ontvangen op 5 april 2020 en aan *peer review* voorgelegd. Definitieve versie, goedgekeurd door de *reviewers*, ontvangen op 5 augustus 2020.

** Lid van de Academie; Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent (België).

*** De cijfers tussen haakjes [ ] verwijzen naar de noten en referenties, pp. 31-36.

Ibrahim pasja (1789-1848, r. 1848), Abbas Helmy I (1812-1854, r. 1848-1854), Mohamed Sa'id pasja (1822-1863, r. 1854-1863) en Isma'il pasja (1830-1895, r. 1863-1879). Verder komt de geleidelijke totstandkoming van rechtstreekse commerciële relaties tussen de havens van Antwerpen en Alexandrië aan bod.

Vervolgens loont het de moeite te kijken naar de manier waarop Leopold in zijn jeugd zijn expansionistische visie op de wereld heeft geconstrueerd. Het is onze hypothese dat de twee reizen naar Egypte, die de prins respectievelijk in 1854-1855 en 1862-1863 heeft ondernomen, moeten worden beschouwd als „studiereizen” met economische componenten. Er was nog een derde prinselijke reis naar Egypte, ondernomen in 1864-1865, en die wordt vaak over het hoofd gezien. Ze komt ook hier niet aan bod omdat ze niet meer was dan een doortocht in het kader van een reis naar Brits-Indië en het keizerrijk China, weliswaar met korte haltes in Alexandrië, Cairo en Suez. De twee andere reizen worden hier wél in detail én in hun onderlinge samenhang geanalyseerd. Deze bijdrage beoogt bloot te leggen hoe groot het aandeel van het Suezkanaal was in het geheel van Leopolds reiservaringen.

Een complexe figuur zoals Leopold II bestuderen is allerm minst eenvoudig. Zijn handschrift is quasi onleesbaar. Maar zijn betrekkingen met Egypte zijn niettemin goed gedocumenteerd. De bronnen over de reis van 1854-1855 zijn gefragmenteerd. Bij gebrek aan een volwaardig prinselijk reisverslag, dat onomstotelijk heeft bestaan maar wellicht is verloren gegaan, baseren we ons voornamelijk op de correspondentie die door Leopold en het Hof van Brussel is uitgewisseld en op brieven van reisgezellen — die van vleugeladjutant Ferdinand Jolly (1825-1893) zijn in dat opzicht het kostbaarst, maar we beschikken ook over een originele correspondentie van Marie Kittl, de eredame van Marie-Henriette, hertogin van Brabant [5]. De situatie is anders voor de reis van 1862-1863: Leopold heeft zijn reisnotitieboekje nagelaten, dat aan het einde van de twintigste eeuw werd ontdekt tussen de zogenaamde *Papiers Goffinet* [6]. Deze merkwaardige collectie persoonlijke documenten van Leopold, welke hij in bewaring gaf bij zijn medewerkers en vertrouwenspersonen Adrien Goffinet (1812-1886), en vervolgens diens zonen, de tweelingbroers Constant (1857-1931) en Auguste Goffinet (1857-1927), is intussen in het bezit gekomen van de Koning Boudewijnstichting en ondergebracht in het Archief van het Koninklijk Paleis [7]. Daarnaast beschikken we over het reisverslag dat werd gepubliceerd door Hippolyte Stacquez (1809-1866), de arts van Leopold [8]. Uiteindelijk ontdekten we nog vele andere bronnen met betrekking tot de prinselijke reizen en de betrokken relevante actoren. Ze worden voornamelijk bewaard in het Rijksarchief, het Archief van het Koninklijk Paleis en het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Brussel.

De vestiging van de politieke en economische relaties tussen België en Egypte tijdens de regeerperiode van Leopold I

In 1837 ondernam de Belgische regering de eerste acties met het oog op de vestiging van officiële betrekkingen met het regime van Muhammad Ali pasja [9]. Barthélemy-Théodore de Theux de Meylandt (1794-1874) was toen minister van Buitenlandse Zaken en regeringsleider. De formalisering van directe relaties tussen België en Egypte was niet eenvoudig. Muhammad Ali was een huursoldaat van Albanese afkomst die, nadat hij de macht van de Mammelukken, reeds ernstig verzwakt door het conflict met Napoleon, had gebroken, een bewind installeerde dat was gericht op de modernisering van Egypte, terwijl het centrale Ottomaanse gezag op afstand werd gehouden. Hij werd beschouwd als een onderkoning en droeg de titels *wāli*, beschermer, en pasja, een term die hier wordt gebruikt als een indicatie van de hoge rang van gouverneur. Hij koos de weg van de autonomie, los van Istanboel, wat tot spanningen in de regio leidde. Hoewel Muhammad Ali de grondlegger was van zijn eigen dynastie en de stempel die hij op Egypte zette nog generaties lang zichtbaar bleef, werd zijn macht nooit bekrachtigd of gelegitimeerd door de algemene erkenning van zijn soevereiniteit [10].

Op 30 september 1837 benoemde koning Leopold I Edouard Blondeel van Cuelebroeck (1809-1872) tot Belgisch consul in Alexandrië. Maar de regering begreep dat ze voorzichtig moest zijn. In afwachting van het moment dat alle administratieve formaliteiten in orde waren gebracht, verbleef Blondeel zelf nog een tijdlang in Rome. Hoewel de vicekoning zich als een soeverein gedroeg, was hij wettelijk een vazal van de Ottomaanse sultan. Alle buitenlandse regeringen hadden impliciet de afzonderlijke status van Muhammad Ali erkend. Maar er waren tegengestelde opvattingen over de gevolgen van deze vazalliteit. Om haar positie ten opzichte van de Ottomaanse sultan niet te schaden en de gevoelens van de vicekoning niet te krenken, was de Belgische regering van plan tijdelijk een niet-officiële vertegenwoordiger te benoemen, en via tussenkomst van de Franse regering een behandeling van „tolerantie” in zijn voordeel te bekomen. Blondeel moest zich bijgevolg enige tijd onthouden van het openlijk claimen of hanteren van de consulaire titel [11].

Deze situatie toont de complexiteit aan van de Egyptische politiek in de eerste helft van de negentiende eeuw. Pas na vele diplomatieke manoeuvres werd de positie van Blondeel geformaliseerd en werd zijn titel van consul vervangen door die van consul-generaal, teneinde op hetzelfde niveau te staan als de vertegenwoordigers van andere Europese landen [12]. De positie van de consul-generaal vereiste een duidelijke visie op de politieke wereld in de Levant. Blondeel bevond zich in een goede positie om een geïnformeerd beeld te schetsen van de Levantijnse wereld. In zijn politieke rapporten besteedde Blondeel voortdurend aandacht aan netelige vraagstukken: ten eerste, de militarisering van Egypte, een land dat zich ontpopte tot een expansieve macht — de vicekoning vormde een

goed uitgerust leger, dat actief was in Syrië, Libanon en zelfs Arabië, alsook een sterke marine die tot missie had de controle over de oostelijke Middellandse Zee en haar eilanden over te nemen; ten tweede, de campagnes op het Afrikaanse continent, die gepaard gingen met talrijke conflicten met de volken van Nubië en de Soedan, én met invallen in zuidelijke regio's; tenslotte de ingewikkelde binnenlandse situatie, met spanningen tussen uiteenlopende politieke en religieuze facties, die allemaal hun eigen belangen nastreefden [13].

Eén ding was vanaf het begin duidelijk voor de Belgische politiek: het regime van Muhammad Ali en zijn opvolgers kon op geopolitiek niveau niet worden genegeerd. Het domineerde een gebied van strategische waarde tussen Europa en het Verre Oosten. Als gevolg daarvan werden de Belgische vertegenwoordigers in Alexandrië en Cairo voortdurend geconfronteerd met de strijd tussen de consuls-generaal van de Europese grootmachten (het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, het Oostenrijkse keizerrijk, Rusland), die herhaaldelijk Egypte betrokken bij het geopolitieke schaakspel. Voor een neutraal land als België was het best moeilijk om niet verstrikt te geraken in het kluwen van conflicterende partijen.

De handelsbetrekkingen tussen België en Egypte bestonden reeds sinds lange tijd maar waren niet intens. Aan het begin van de negentiende eeuw was het handelshuis van Jean-Baptiste De Lescluze (1780-1858) uit Brugge actief [14]. Het opereerde in het oostelijke Middellandse Zeegebied en stond onder andere bekend voor zijn handel in antiquiteiten. Maar in de daaropvolgende decennia vond de handel tussen België en Egypte vooral op een indirecte wijze plaats, dat wil zeggen via makelaardijen georganiseerd door handelsondernemingen uit andere Europese landen. Egypte was niet zonder economisch belang, zoals blijkt uit de economische rapporten van consul-generaal Blondeel en zijn opvolgers. Egypte exporteerde voornamelijk landbouwproducten: katoen, granen, vlas, bonen, linzen, rietsuiker, enz. Na de Amerikaanse Burgeroorlog verwierf Egyptisch katoen een prominente plaats op de wereldmarkt. De onderkoningen van Egypte hadden een systeem van monopolies opgezet, waardoor ze voor de Staat en zichzelf aanzienlijke inkomsten garandeerden. Handelsnaties moesten rechtstreeks met hen onderhandelen, los van het centrale Ottomaanse bewind in Istanboel. Belgische bedrijven verkochten in Egypte vooral wapens, textiel, glas, kristal, meubels en, met de toenemende industrialisatie, metaalproducten en machines. Daarnaast was Egypte een markt waar men terecht kon voor de aankoop van exotische oosterse en Afrikaanse producten.

Het is bekend dat vooral koning Leopold I oor had naar de stichting van kleine „kolonies” van Belgische emigranten, onder meer ter bestrijding van het binnenlandse pauperisme en ter bevordering van de Belgische handelspositie in de wereld [15]. Ook in de Middellandse Zeewereld zag men kansen. Zo pleitte Edouard Blondeel van Cuelebroeck bij Muhammad Ali voor de overname door België van het eiland Kreta, toen bekend onder de naam Candia, dat in de Egyptische invloedssfeer lag [16]. Echter, ook het centrale Ottomaanse bewind liet zich gelden en betwistte de Egyptische aanspraken. De inspanningen van Blon-

deel bleken tevergeefs [17]. Uiteindelijk werd hij in Alexandrië vervangen door een meer ervaren vertegenwoordiger. De complexiteit van de politieke en commerciële wereld in Egypte dwong de Belgische regering een beroep te doen op een Grieks-Franse familie met commerciële belangen in Egypte: de Zizinia's. Reder en zakenman Etienne Zizinia (1794-1868) vertegenwoordigde België decennialang als consul-generaal. Hij werd bijgestaan door zijn flamboyante zoon Ménandre Zizinia (1832-1907), die de titel consul van België verkreeg. Vader en zoon Zizinia zouden Leopolds reizen in Egypte faciliteren en hem toegang geven tot invloedrijke netwerken [18].

De plaats van Egypte in de expansiegedachten van prins Leopold

Prins Leopold deelde zijn interesse voor verre landen met zijn vader. Leopold I stimuleerde inderdaad tal van initiatieven ter versterking van de positie van België buiten Europa. De redenen waren vooral van economische aard: de onderdrukking van binnenlandse armoede door middel van uitwijking van arbeidskrachten, de creatie van nieuwe afzetmarkten voor Belgische producten, maar ook het zoeken naar grondstoffen voor de industrie.

De allereerste verkenningsmissie in dit verband werd ondernomen in de jaren 1840-1842 door Blondeel van Cuelebroeck, die vanuit Alexandrië naar het keizerrijk Abessinië reisde. Het betrof een avontuurlijke maar geheime exploratiemissie waarbij de diplomaat het economische potentieel van gebieden ten zuiden van Egypte ging bestuderen — de onderneming werd verantwoord met „wetenschappelijke” argumenten maar het doel was wel degelijk economisch en geostrategisch van aard. Er werd overwogen een commercieel station in Anfilla Bay, gelegen aan de kust van het huidige Eritrea, te verwerven. Uiteindelijk kwam er niets van terecht, mede omwille van het verzet van enkele adviseurs van de koning [19].

Maar in de gedachten van prins Leopold bleef het plan rijpen en werd het van tijd tot tijd opgerakeld. De voortdurende preoccupatie met Abessinië verklaart waarom ook Egypte een voorname plaats in zijn ideeënwereld heeft ingenomen. Andere initiatieven die in de jaren 1840 door koning Leopold I werden gesteund, zoals het sturen van Belgische kolonisten naar Guatemala, Mexico, de regio Santa Catarina in Brazilië, Argentinië en de Río Núñez, inspireerden prins Leopold ondanks de mislukkingen [20].

Deze mislukkingen creëerden in economische kringen een aversie tegen „kolonies” in de letterlijke betekenis van het woord, niet in het minst in liberale kringen die veelal huiverig stonden tegenover te veel overheidsinmenging [21]. Maar dat betekent helemaal niet dat de belangstelling verminderde voor een intensifiëring van op het buitenland gerichte economische acties. Rond het midden van de negentiende eeuw, toen Leopold een jongvolwassene was, groeide de interesse voor de overzeese wereld in Belgische financiële en industriële kringen.

Met name in liberale middens, die het particuliere initiatief wilden versterken, lieten een aantal individuen zich verleiden door economische opvattingen die reeds de volgende expansionistische elementen bevatten: de economische onafhankelijkheid van de Belgische handel en industrie ten opzichte van de buurlanden, vooral Frankrijk, versterken; de creatie van afzetmogelijkheden voor de overproductie van de nijverheden bevorderen; rechtstreekse handelsrelaties aangaan met nieuwe partners; een Belgische koopvaardijvloot vormen en de zee-macht herstellen; het aantal consulaten verhogen; deelnemen aan grote infrastructuurwerken buiten België; investeren in stoomvaartnavigatie en spoorwegen; het onderwijs in de aardrijkskunde bevorderen; emigratie naar de overzeese gebieden aanmoedigen. Het blijkt dat de jonge Leopold zelf dacht en handelde als een kapitalistisch kind van zijn tijd. Gegrepen door een nadrukkelijk materialisme, ontwikkelde hij een voluntaristische kijk op de capaciteiten van de mens om de wereld vorm te geven volgens zijn eigen verlangens en de rijkdommen van de planeet om te zetten in elementen van „vooruitgang”. Hij was geïnteresseerd in economische en geografische studies, geloofde in de mogelijkheden van de statistiek, en onderzocht hoe kapitaal maximaal kon renderen via injecties in de nieuwe technologieën van transportbedrijven. Uit eerder onderzoek is gebleken dat Leopold een eigen onderzoeksprogramma heeft opgezet. Het was een systematisch werk, volbracht in twee fasen. In de jaren 1850-1865 vormde hij zijn eerste ideeën door documentatie te verzamelen over expansiemogelijkheden en verre reizen te maken. Daarna, in de periode 1864-1875, verbeterde hij zijn expansionistische „doctrine” [22].

Leopolds eerste reis naar Egypte: een inleiding tot het Suez-project

In 1854-1855 bezocht Leopold, amper negentien jaar oud, voor het eerst de mediterrane wereld. Hij was tien maanden onderweg: hij verliet Laken in november 1854 en was pas in augustus 1855 terug thuis. Vaak beschouwd als een gezondheidsreis of een huwelijksreis, was het eerder een studiereis en zakenreis. Leopold bezocht Beieren, meerdere steden in Lombardije, Wenen, Venetië, Triëst, Egypte, het Heilige Land, Syrië, Libanon, meerdere eilanden in de Egeïsche Zee, Athene, Malta, Sicilië, Rome en de pauselijke staten, Genua, Turijn, en tot slot de Italiaanse en Zwitserse Alpen. Het was de enige reis buiten Europa die hij heeft ondernomen in het gezelschap van zijn vrouw, prinses Marie-Henriette (1836-1902), hertogin van Brabant, met wie hij in 1853 was gehuwd [23].

Het echtpaar verplaatste zich incognito onder de pseudoniemen *vicomte et vicomtesse d'Ardenne*. Hun gevolg tijdens het Egyptische deel van de reis was beperkt tot slechts een paar leden: de reeds genoemde vleugeladjutant Ferdinand Jolly, de in Wenen opgevorderde Oostenrijkse arts Georg Wimmer (1815-1893), de Duitse maar in Triëst woonachtige en daar door de prins gerekruteerde kunstschilder Bernhard Fiedler (1816-1904), en Marie Kittl, een voormalige gouver-

nante van prinses Charlotte en nu, tijdens de reis, eredame van de prinses. De Zwitserse geestelijke Monseigneur Jacques Mislin (1807-1878), auteur van een boek over de Oriënt én privaats leraar van enkele prinsesjes aan het Hof van Wenen, zou de hertog en hertogin van Brabant als gids door de regio leiden [24]. Ook dienstpersoneel reisde mee. Graaf Gustave de Lannoy (1800-1892), grootmeester van het Huis van de hertog van Brabant, bleef ziek achter in Italië, waar hij verzorgd werd door zijn echtgenote, gravin Charlotte de Lannoy (1806-1861), de andere eredame van de prinses. Vertrekkend vanuit Triëst aan boord van het schip *Australia* van de Österreichische Lloyd, kwamen het prinselijk koppel en hun gevolg op 2 februari 1855 in Alexandrië aan. In Egypte was het incognito niet vol te houden, zo zou al snel blijken.

Leopold had hoge verwachtingen van Egypte en hij was voorbereid. Dit blijkt uit een brief die hij schreef aan Leopold I vanuit Triëst: „Les préparatifs nécessaires à l'expédition d'Égypte, la nécessité d'obtenir pour moi-même des renseignements certains ont absorbé tout mon temps” [25]. Leopolds woorden getuigen van zijn studie-ijver. Op 13 januari 1855 schreef hij opnieuw vanuit Triëst: „Je n'ai qu'un but et qu'un désir. Celui de m'instruire pratiquement, de connaître le monde et ces [*sic*] habitants. Il arrivera des moments où ces connaissances me seront utiles” [26]. De eerste reis van Leopold naar Egypte kan worden beschouwd als een klassieke cultuurervaring. Op het programma van het prinsenvaar stonden uiteraard bezoeken aan de bekendste plaatsen van het oude Egypte, zoals de piramiden op het plateau van Gizeh en de tempels van Karnak en Luxor. Maar het zou een vergissing zijn Leopolds interesse uitsluitend te situeren in het culturele en historische domein. Hij was bijzonder ongeduldig om vicekoning Mohamed Sa'id pasja te ontmoeten. Deze laatste was kort vóór het bezoek van Leopold aan de macht gekomen. Op 13 juli 1854 was zijn voorganger Abbas I Helmy, die had geprobeerd zijn land te beschermen tegen Europese invloeden, vermoord. Maar met Sa'id pasja, die in Parijs had gestudeerd en een liefhebber was van moderne technologie, zou Egypte zich naar Europa wenden.

Toen Sa'id pasja in november 1854 een concessie verstrekke aan de Franse ondernemer Ferdinand de Lesseps (1805-1894) voor de exploitatie van terreinen voor de duur van negenennegentig jaar op de isthmus van Suez, werd Egypte in het rood ingekleurd op de kaarten van strategen in Europa. De Lesseps had plannen voor de aanleg van een kunstmatige verbinding tussen de Rode Zee en de Middellandse Zee, een project waarvan men sinds de oudheid droomde. In alle kanselarijen begreep men dat het project grote kans maakte te worden gerealiseerd. Er zou ongetwijfeld nog veel worden gepalaverd over meer gedetailleerde overeenkomsten, diplomaten zouden zich met de zaak gaan bemoeien, men verwachtte nog obstructie vanuit Istanboel, de financiering was een heikel punt, de technische plannen vergden verdere ontwikkeling, en het zou een tijd duren vooraleer de eerste spade in de grond kon, maar het besef groeide dat een keerpunt was bereikt [27].

Deze ontwikkelingen spraken de ondernemersgeest van Leopold aan. Op 27 januari 1855 schreef hij te Triëst in voorbereiding op zijn bezoek aan de vicekoning: „Il y aura peut-être moyen d’extorquer de ce prince des avantages commerciaux” [28]. In dezelfde brief maakte Leopold zijn punt met betrekking tot de plannen over het Suezkanaal en hoe hij zich in deze moest opstellen ten aanzien van Sa’id pasja:

Il est bien disposé pour les Européens, vient d’abolir l’esclavage, a accordé à une compagnie française la concession du canal de Suez, vient également de déclarer la navigation dans la mer Rouge libre de toutes entraves. Pour profiter de ces tendances il faut que je sois armé en conséquence et puisse m’emparer de ses bonnes grâces par le côté faible. Je suis le premier Prince qu’il reçoit. Je crois qu’il se mettra en quatre pour me plaire [29].

Leopold was inderdaad de eerste buitenlandse prins die door Sa’id pasja werd ontvangen en hij wist dat de nieuwe vicekoning gevoelig was voor vleierij en decorum. Hij hoopte in de gunst te komen door hem op het juiste moment, namens koning Leopold I, het grootlint van de Leopoldsorde te schenken. Leopold maakte grapjes over het potentieel van de menselijke zwakheden toen hij op 3 februari 1855 aan de intendant van de Civiele Lijst burggraaf Edouard de Conway (1804-1871) de volgende boodschap schreef: „L’humanité n’est pas belle, il faut connaître ses faiblesses et les exploiter à son profit” [30].

Leopold werd goed ontvangen door de vicekoning. In Alexandrië verbleven het prinsenpaar en hun gevolg in het Ras El Tin-paleis. Vervolgens trokken ze met een speciale trein naar Kafr az Zayyāt, op de oevers van de Nijl, voorlopig het laatste station op de in aanbouw zijnde spoorlijn naar Cairo die enige tijd later werd voltooid. Vandaar reisden ze, op een door de vicekoning aangeboden steamer, verder naar de nieuwe Nijlbarrages ten noorden van Cairo. Dat was meteen Leopolds eerste kennismaking met het moderne Egypte en tevens de plaats van de eerste officiële ontmoeting met de vicekoning, wat gepaard ging met een groots ceremonieel en een bezoek aan de bouwwerken. Vervolgens reisden de prins en prinses verder naar Cairo waar ze hun intrek namen in de salons van het Qasr al Nil-paleis [31].

In Cairo volgde een nieuwe ontvangst en had Leopold meerdere ontmoetingen met de vicekoning. Leopold onderhandelde tijdens zijn verblijf met Sa’id pasja over verschillende projecten. Hij wilde vooral landbouwgrond in concessie krijgen om die vervolgens toe te vertrouwen aan een Belgische onderneming. Leopold was overtuigd van het grote agrarische potentieel van Egypte. Het land zou de graanschuur van Europa kunnen worden. Leopold overwoog drie zoutmeren in de Nijldelta te laten droogleggen, maar Sa’id pasja zou uiteindelijk, na beraad, omwille van strategische redenen niet op zijn voorstel ingaan. Leopold informeerde zijn medewerkers in Brussel dat hij bij zijn terugkeer met kalmte en vastberadenheid de zaak zou blijven bepleiten. De kosten van de onderneming waren acceptabel en het zwaarste werk — de aanlevering van vruchtbare aarde — zou door de Nijl zelf worden gedaan. Leopold heeft hier een project overge-

nomen van de Franse ingenieur Louis-Maurice-Adolphe Linant de Bellefonds (1799-1883), die de zoutmeren vruchtbaar wilde maken door ze met modder uit de Nijl te laten bevoelen. Leopold vroeg Sa'id pasja ook of Egypte niet één of ander klein koninkrijk in Abessinië te koop had... Blijkbaar was zulke combinatie van onrealistische ambities voor de kroonprins de meest natuurlijke zaak ter wereld [32]. Zijn politiek beoordelingsvermogen was nog niet ontwikkeld, en de vicekoning liet zich niet manipuleren. Integendeel, hij liet Leopold voor zijn eigen belangen werken. Zo moest Leopold bestellingen plaatsen bij bedrijven in Luik, onder meer voor de aankoop van machines die geweerkogels en onderdelen van militair geschut konden fabriceren [33].

De ontmoeting tussen Leopold en Linant de Bellefonds was zeker van belang. Deze Fransman had in de jaren 1820 verschillende geografische en archeologische expedities naar Egypte en Soedan uitgevoerd. Hij had zich gespecialiseerd in hydrografie en ging in 1831 aan de slag bij de Egyptische overheid. Als hoofd van de openbare werken en verantwoordelijke voor de bouw van de Nijldammen en de aanleg van irrigatiekanalen, vielen zijn ideeën samen met die van de Saint-Simonisten, die pleitten voor een sociaaleconomische leer die alle macht in de samenleving wilde toevertrouwen aan industriëlen. Linant Bey had de eerste plannen voor het toekomstig Suezkanaal in de jaren 1840 op papier gezet. En juist deze ingenieur werd door de vicekoning aangewezen als gids voor het vervolg van de prinselijke reis. Leopold en Marie-Henriette trokken immers zuidwaarts voor een bezoek van de antieke sites langsheen de Nijl. Leopold had onderweg tevens oog voor de landbouwactiviteiten, vooral tijdens een gericht bezoek aan de oases in de Fayoum. Later trad Linant ook op als gids in Beneden-Egypte. Hij was voor Leopold een geweldige bron van informatie, en dat ontging niemand. Zo kan men in een brief van Marie Kittl volgende eloge lezen, neergepend tijdens de Nijlcruise:

Saïd Pascha hat zwei Schiffe für den Herzog ausgestattet und ihm zur Begleitung den Minister des auswärtigen Angelegenheiten und dann Linhan [*sic*] bey *Ingénieur des Ponts et Chaussées* mitgegeben. Jedoch durch einen Aufenthalt von 30 Jahren in Egypten [*sic*] vollkommen mit dem Landt [*sic*] bekannt, er ist ein sehr gescheiter wissenschaftlicher Mann, der den Herzog über alles Auskunft und Belehrung geben kann, er hat sich selbst als *maître du Nil* aufgeführt, und dieser Fluss mit [onleesbaar woord] Eigenheit der Gewässer, wie die Pflanzen [*sic*] die an seinen Ufern aufgeführt würden, alles ist von ihm analysiert worden. Er ist den Nil bis über den letzten Wasserfall hin gefahren, hat über Egypten [*sic*] die besten Karten herausgegeben und ist in jeder Beziehung ein interessantes Mann [34].

Tijdens het bezoek aan de Fayoum en de regio rond Damietta en Rosetta in de delta, werd Leopold zich dus nog eens zo bewust van de economische troeven van Egypte. Tot die tijd had hij sympathie gehad voor het gedurfde plan van zijn vader die wilde onderhandelen over de verwerving van eilanden in de Middellandse Zee, geclaimd door zowel de Ottomaanse sultan als de Egyptische vice-

koning: Kreta, Cyprus, Rhodos. In een brief aan Edouard de Conway valt Leopolds verandering van positie op: „J’espère que nous marchons vers la réalisation des idées du Roi sur l’Orient. Au lieu de cultiver Rhodes, ce sera l’Égypte” [35]. Hij was gefascineerd door de fenomenale reserve aan goedkope arbeidskrachten waarover Sa’id pasja schijnbaar onbeperkt kon beschikken. Op 12 maart 1855 was Leopold nogmaals te gast op een ceremonie bij de Nijlbarrages ten noorden van Cairo. Daar zag hij het resultaat van de gezamenlijke inspanning van duizenden arbeiders. En dat was slechts een voorproefje van wat het meest gedurfde bouwproject van de eeuw zou worden: het Suezkanaal.

De inkt van de overeenkomst tussen Sa’id pasja en de Lesseps was nog vers. Op de isthmus waren de werken nog niet gestart, maar van 6 tot 9 maart 1855 trok Leopold toch naar de stad Suez voor een verkenning van de omgeving met onder andere de Bijbelse „bronnen van Mozes”. Dit bezoek liet hem wellicht niet onverschillig maar zijn ware gevoelens zijn moeilijk te bepalen. Zijn eerste indruk van het desolate landschap is weinig zeggend:

Quant à moi, je reviens de Suez. J’ai voulu voir la Mer Rouge. Son nom est bien improprement choisi car je n’en avais pas encore vu d’aussi bleue. Suez est bâti au fond du golfe sur cette petite pointe que les eaux font dans la terre. La ville est petite, sale, laide, infecte et élevée comme presque toutes les cités égyptiennes en briques crues. Un peu au sud sont les fontaines de Moïse. On voit, sur la cité, au milieu du désert 4 groupes de verdure. C’est au centre que bouillonne l’eau qui les fertilise. Ces sources sont peu abondantes. Puits artésiens naturels [36].

De briefwisseling van Ferdinand Jolly staat langer stil bij het bezoek. De verplaatsing naar Suez was lastig, want ze vergde een tocht door een ruwe woestijn waar men in een etapphotel moest overnachten. Eens aangekomen in Suez, werden twee korte croisières op de Rode Zee gemaakt, schelpen verzameld en de kusten bewonderd. De stad zelf oogde desolaat en van enige handel was weinig of niets te merken. Maar Linant Bey was opnieuw de gids van dienst: hij onderhield iedereen over de geologische en geografische aspecten van de regio [37].

Er was een zekere dubbelzinnigheid bij Leopold ten aanzien van het kanaal-project in deze periode. Het was alsof hij niet wilde dat Ferdinand de Lesseps zou slagen... Op 20 maart 1855 stuurde de prins erg kritische bemerkingen over de Lesseps naar het paleis in Brussel, en die waren vooral bestemd voor koning Leopold I:

J’ai vu Mr de Lesseps. C’est une canaille. Il a remué ciel et terre à Constantinople. Il désire que le papier ci-joint, qu’il a adressé à Lord Stratford, soit mis sous les yeux du Roi. Je conseille beaucoup de s’opposer à ces démarches, elles sont au moins inopportunes et je pense que lui usé, nous parviendrons à obtenir sa succession [38].

Over de exacte inhoud van de ontmoeting met de Lesseps is helaas geen directe bron beschikbaar, noch over de locatie waar die heeft plaatsgevonden.

Maar de Lesseps heeft inderdaad getracht bij de Belgische koning in de gunst te komen en hem als bemiddelaar in te schakelen — een rol die hij trouwens wel vaker vervulde op de Europese politieke scène. De Fransman bezorgde de prins kort na hun ontmoeting nog meerdere documenten over het Suezkanaal en drukte in een brief aan de hertog van Brabant, geadresseerd te Cairo op 23 maart 1855, nogmaals de hoop uit dat de Belgische kroonprins „daignera appeler l’attention de S.M. le roi des Belges sur l’importance de l’entreprise et sur l’intérêt qu’y attache le prince éclairé qui gouverne l’Égypte”. Het was van belang dat koning Leopold I de Britten tot nieuwe inzichten zou brengen. De Lesseps vervolgde aldus:

Dans un moment où nous avons lieu de craindre que la question ne soit pas appréciée comme elle mérite de l’être par quelques hommes d’État de la Grande-Bretagne, le roi votre père, dont la haute expérience et le sage esprit de conciliation ont souvent rendu à l’Europe de grands services, peut exercer, par le poids de son opinion, la plus heureuse influence [39].

De hertog van Brabant zag het duidelijk anders. Hij beschouwde de Lesseps als zijn persoonlijke concurrent. Hij dacht dat hij zelf zijn plaats kon innemen. Tegelijk dient gezegd dat de prins helemaal niet overtuigd was dat de Lesseps en Sa’id pasja zomaar vrij spel zouden krijgen. Hij was van mening dat het Verenigd Koninkrijk op een succesvolle wijze zou gaan dwarsliggen:

Le Pacha est entre la France et l’Angleterre, ce qu’il concède d’un côté, vite il doit l’accorder de l’autre. Le percement de l’isthme de Suez sera probablement empêché par les Anglais. J’espère pouvoir arranger les choses de manière que mon voyage profite non seulement à ma santé mais aussi à mon pays [40].

Het dient niettemin te worden onderstreept dat de Lesseps, in de daarop volgende jaren, de hertog van Brabant officieel op de hoogte zou houden van verdere evoluties [41].

Uiteindelijk zou Leopold zich gaan focussen op zijn eigen plannen. Egypte hield hem in de ban. De economische mogelijkheden waren enorm, en België, met zijn industrieel potentieel, kon de kansen niet zomaar laten schieten. De vicekoning van Egypte had geld te spenderen:

On calcule que l’Égypte a un revenu de 7,5 millions de frs. Saïd Pacha est le dispensateur, le maître le plus absolu. Dans peu d’années, l’Égypte sera le pays le plus riche en travaux hydrauliques et en machines à vapeur. On imite l’Europe [42].

En daarom moest de vicekoning gepaaid worden — het grootlint werd hem uiteindelijk overhandigd op een moment dat de prins het opportuun vond, dit wil zeggen nadat hij enkele zaken had geregeld:

Comme j’en avais obtenu certains avantages pour notre commerce je crus pouvoir lui remettre le Cordon que cher papa m’avait fait parvenir pour lui. Il ne sut trop quoi répondre. Rien de plus ridicule que la cérémonie de la pose du

Cordon. Comme je n'avais pas voulu m'en charger c'est le Cte Zizinia qui a dû faire le valet de chambre [43].

De prinselijke belangstelling voor de landbouwontwikkeling in Egypte was geprikkeld. Maar dat betekent geenszins dat Leopold al zijn oude plannen zomaar aan de kant schoof. Tijdens het vervolg van zijn tocht hield hij halt op verschillende eilanden in de Egeïsche Zee die reeds waren vermeld in eerdere „kolonisatieplannen” die vooral zijn vader interessant vond: Cyprus, Rhodos en Kreta. De bezoeken waren wel degelijk gericht op de verkenning van het agrarisch potentieel van de eilanden, zoals blijkt uit brieven waarin de prins een schatting maakte van hun economische waarde. Nadat hij Candia in alle richtingen had doorkruist, meldde hij bijvoorbeeld aan Brussel: „L'île rapporte actuellement 19 millions de piastres. Chypre 9 ½ millions” [44]. Het dient trouwens onderlijnd dat Leopold op zijn parcours langs de eilanden werd vergezeld door Edouard Blondeel van Cuelebroeck, die intussen was aangesteld als *ministre de Belgique* in Istanboel en Athene, en reeds eerder onderhandelingen had gevoerd over Kreta met zowel Egypte als het Ottomaanse bewind [45]. Blondeel was zelf met het voorstel gekomen om deze etappes samen met de prins te ondernemen. Al in 1854 had Blondeel een expliciet voorstel over de aankoop van gronden geformuleerd, en hij vond het wijs dat de prins in eerste instantie zelf investeerde om aldus de controle over de situatie te behouden:

[...] voici ce que je crois devoir proposer à Votre Altesse Royale: acheter un terrain aussi considérable que possible dans celle des Îles qui paraîtra la plus convenable au but que nous nous proposons. Ce terrain il faudra l'exploiter avec des Belges qui, prospérant sur une terre fertile et salubre, formeront le noyau de notre avenir. Je ne puis encore indiquer cette Île: Chypre, Rhodes, Samos, Mitilene [*sic*], offrent des avantages, mais il faut les visiter d'abord et c'est ce que je me propose de faire incessamment [...]. Il serait très désirable que, pour le premier achat du moins, Votre Altesse Royale n'eût [*sic*] recours qu'à Sa propre cassette, afin de conserver une complète liberté d'action [46].

Uiteindelijk zouden Blondeel en Leopold samen op prospectie gaan. Dat deze exploratie van de eilanden er uiteindelijk toch nog is gekomen nadat Leopold al overtuigd was geraakt van het feit dat Egypte een „graanschuur” voor België kon worden, toont aan dat de prins zijn kansen gaaf wilde houden, en geen gelegenheid onbenut liet om de mogelijkheden op het terrein zelf te onderzoeken.

Intermezzo: een scheepvaartlijn tussen Antwerpen en Alexandrië (1855-1863)

Tijdens de Egyptereis was het Suezkanaal in de kijker gekomen maar de prins had belangrijker zaken op het oog. Dat mag men afleiden uit zijn toespraak, gehouden in de Senaat op 28 december 1855, enkele maanden na zijn terugkeer. Als senator van rechtswege nam Leopold het woord in het debat over een wets-

ontwerp betreffende de oprichting van een stoomvaartlijn tussen België en de Levant. Export stond centraal in de toespraak. Hij noemde de Levant een veelbelovende markt voor textiel, suiker, wapens, metaalproducten en glas uit België en betreunde de inzet van buitenlandse tussenhandelaars die de winsten van Belgische ondernemers drukten. Volgens de prins behoorde België het voorbeeld te volgen van andere landen die stoombootdiensten hadden geïnstalleerd, zoals het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en het keizerrijk Oostenrijk. Tegelijkertijd wilde hij het Belgisch consulaire corps in de regio versterken. Leopold sprak zijn steun uit voor de regering die een overeenkomst had gesloten met Antwerpse reders. Hij noemde elke kritiek op deze publiek-private samenwerking ongerechtvaardigd. „Il suffit d’oser pour réussir”, was zijn voluntaristische conclusie [47].

Leopold was persoonlijk betrokken bij het project en wilde zijn patriottische gevoelens koppelen aan zijn individueel belang. Wat de Senaat zou goedkeuren was een overeenkomst die op 12 november 1855 was gesloten tussen de Belgische regering en een Antwerpse rederij onder leiding van de Antwerpse reder Pierre-Jacques Spilliaerdt-Caymax (1816-1906). Er is weinig over bekend, maar het is zeker dat prins Leopold het initiatief heeft genomen om Sa’id pasja te overtuigen van het nut van een directe scheepvaartlijn tussen België en Egypte. Tijdens zijn verblijf in Egypte, op 15 maart 1855, had hij zijn démarche aan Conway gemeld:

J’ai remis le 13 mars à Son Altesse le Vice-Roi le cordon qui lui était destiné. C’était justement le lendemain du jour où il fêtait avec une pompe excessive l’anniversaire de sa naissance, Saïd Pacha s’étant formellement et devant témoins engagé à participer à la formation d’une compagnie à vapeur entre Alexandrie et Anvers. Je me charge de l’entreprise, le Vice-Roi sera mon plus fort actionnaire. J’espère en tirer 100 ou peut-être même 200 mille £, c’est-à-dire 500 000 frs ou un million. En manœuvrant bien je crois même qu’il sera possible de dépasser ce chiffre. Nous commencerions l’année prochaine, j’ai dû accorder ce délai à Saïd Pacha qui veut avant tout payer ses dettes [48].

De realisatie van de scheepvaartlijn verliep moeilijk. Financiële problemen zorgden voor vertragingen. Nieuwe aandeelhouders moesten de zaak redden. Men mobiliseerde een Nederlandse scheepsbouwer die drie schepen opleverde. De zaak in zijn geheel behandelen zou ons te ver leiden, maar het dient benadrukt dat de problemen zo ernstig waren dat de vicekoning dreigde Leopold en zijn partners gerechtelijk te vervolgen [49]. Dankzij het diplomatieke talent van minister van Buitenlandse Zaken Charles Rogier (1800-1885), diplomaat Sylvain Van de Weyer (1802-1874), ambtenaar Auguste Lambermont (1819-1905) en advocaat Jules Le Jeune (1828-1911), die in contact stonden met de advocaten van de vicekoning, is een schandaal vermeden. Op financieel vlak was het resultaat ongunstig voor Leopold. In 1862 trof men immers een regeling waarbij hij een deel van de verliezen op zich moest nemen. Het mislukte project was een harde leerschool. Leopold begreep nu dat hij voorzichtig moest zijn in de zakelijke omgang met oosterse leiders. Kort na het opstellen van de overeenkomst

trok hij opnieuw naar Egypte, maar er bleef een zure nasmaak, vooral omdat de vicekoning weinig delicaat was in de zaak. Dat blijkt onder meer uit een wrange brief die Leopold op 21 december 1862 vanuit Cairo aan Adrien Goffinet richtte:

Le Pacha se vante ici de m'avoir fait payer 150 mille frs. Je lui ai envoyé dire que s'il avait été plus aimable et plus patient il n'en aurait pas perdu 600 mille. C'est une ignoble brute, si vous l'aviez trouvé à Toulon il n'osait pas accepter, il est lâche en face. Sa lettre était une acceptation. Mr Lejeune l'avait bien jugé ainsi. La rencontre à Toulon manquée il n'y avait qu'à payer, toute l'Égypte sait que j'ai payé, jusqu'au moindre employé du Palais. — Le Vice-Roi triomphe de ma charité, je lui fais dire que de mon côté je suis enchanté d'avoir fait l'aumône à un Prince aussi riche [50].

Leopolds tweede reis naar Egypte (1862-1863): de aanleg van het kanaal

Leopolds tweede reis naar Egypte verliep via omwegen. De prins wilde immers eerst naar Algerije trekken om er het Franse kolonisatiemodel te gaan bestuderen. In het voorjaar van 1862 was hij trouwens al in Sevilla geweest waar hij zich in het *Archivo General de Indias* documenteerde over de organisatie en opbrengsten van de Spaanse koloniale bezittingen [51]. Leopold was zich gaan toeleggen op een systematische studie van kolonisatiemodellen. Hij werd ondersteund door een groep medewerkers in Brussel, onder wie de militair en vestingbouwkundige Henri Alexis Brialmont (1821-1903). Die laatste verwerkte Leopolds inzichten in 1860 in een lijvige anonieme brochure [52]. Ook de Nederlandse en Britse kolonies vormden het voorwerp van gedetailleerde analyses uitgevoerd door Leopolds „studiebureau”. Het geheel van de verzamelde documentatie noemde Leopold zijn „arsenaal” [53].

Op 21 oktober 1862 verliet Leopold Brussel. Via Parijs bereikte hij Marseille. Daar was niet meteen een boot beschikbaar voor de overtocht naar Noord-Afrika en dus maakte Leopold nog snel een excursie naar Barcelona. Uiteindelijk slaagde hij er toch in vanuit Marseille in Algiers te geraken. Het Franse militaire gezag faciliteerde zijn verblijf. Leopold was niet onder de indruk van het land. Dat had vooral te maken met het slechte weer. In barre omstandigheden reisde hij door Kabylië tot aan de rand van de Sahara. Hij verbleef achtereenvolgens in Fort Napoléon, Philippeville, Batna, Biskra, Constantine en Bône. De korvet *Le Tanger* bracht hem uiteindelijk via haltes in Tunis en Malta naar Egypte [54]. Leopold arriveerde op 9 december 1862 in Alexandrië.

Leopold wilde de slechte ervaring met de vicekoning en de rederij achter zich laten, de plooiën enigszins gladstrijken en in het warme, droge klimaat aan zijn gezondheid werken. Zijn mankende been speelde hem nog steeds parten. Zizinia had sinds enige tijd het pad geëffend door de vicekoning de goede bedoelingen van de prins te melden. In een document bewaard in het Archief van het Minis-

terie van Buitenlandse Zaken leest men: „qu'il [= de prins] demande que le Cte Zizinia en informe le Pacha, tout en lui exprimant son désir de cultiver les relations amicales qui l'unissent au Pacha” [55]. Leopolds verblijf duurde drieënzeventig dagen, twintig dagen langer dan in 1855. Ditmaal reisde hij onafhankelijkker dan toen hij Egypte voor het eerst bezocht, hoewel zijn incognito — hij gebruikte nu de naam *comte de Tervueren* — alweer moeilijk te handhaven was. De vicekoning stelde een luxueuze barge, een stoomboot en personeel ter beschikking voor een cruise op de Nijl, evenals treinen en koetsen voor andere verplaatsingen. Maar in Alexandrië en Cairo weigerde Leopold de gastvrijheid van de vicekoning en verbleef hij in de residenties van Étienne Zizinia. Dat was toch nog een expliciete vingerwijzing naar Sa'id's weinig delicate houding in de afhandeling van de stoombootaffaire. Dat Leopold over Zizinia's woningen mocht beschikken had ook voordelen: zo kon hij informele ontmoetingen hebben en zijn excursies in de twee steden in vrijheid beleven. Leopolds gevolg tijdens het parcours in Egypte was beperkt tot vleugeladjutant graaf Frédéric d'Oultremont (1836-1863) en de Luikse arts Hippolyte Stacquez, een specialist in de elektrotherapie, die met gespecialiseerde apparatuur het been van de prins moest behandelen. Vleugeladjutant Jean Hector Catoir (1830-1888), die het eerste deel van de reis had meegemaakt, werd naar huis gestuurd omwille van familiale redenen. Ménandre Zizinia en Hanna „Jean” Fadlalla Eid (1819-1878), beiden verbonden aan de Belgische consulaire dienst, verleenden assistentie, zoals ze dat ook bij het vorige bezoek hadden gedaan.

De eerste rondrit in Alexandrië was voor Leopold een schokkende ervaring. De stad was in volle transformatie. Men gaf kolossale sommen uit aan de bouw van nieuwe vestingen en paleizen, maar Leopold vond het pure verspilling. Hij noteerde: „Ciel, quelle douleur et quel péché que de voir tel pays en de telles mains! L'Égypte est une carrière d'or inépuisable” [56]. Ook in Cairo was hij kritisch voor het bewind: „Le pays est prospère. Les gens s'enrichissent, mais partout les ruines font des taches. Il en sera ainsi tant que subsistera la folie des caprices des Princes qui sont la honte de notre époque” [57].

De audiëntie bij de vicekoning maakte duidelijk dat Mohamed Sa'id pasja leed onder zijn exuberante levensstijl. Acht jaar na hun eerste kennismaking herkende Leopold de vicekoning nauwelijks: hij had een oog verloren en was lichamelijk volledig afgetakeld. Zijn spilzucht stoorde de prins. Na het bezoek schreef Leopold:

Le Pacha a la rage de l'économie relative. Il laissera maintenant en souffrances [*sic*] les choses utiles, suspendra les travaux, mais continuera ses folies. On a fait un emprunt de 60 millions qui est fort bien coté et il reste environ 180 millions de dettes que l'on espère payer en quelques années. Le Pacha me disait lui-même qu'il avait beaucoup jeté, que cet état de choses l'avait privé de sommeil souvent et qu'il espérait dans 18 mois être à son aise. Ce cynisme à confesser ses fautes sans s'amender est révoltant [58].

Bij de tweede ontmoeting met de vicekoning, op 28 december 1862, was zelfs gewoon neerzitten voor Sa'id pasja te pijnlijk. Leopold merkte sarcastisch op: „Il est puni par où il a tant péché. Son armée était son Harem!!!!!!” [59]. Het zou de laatste keer zijn dat de prins de vicekoning in leven zag.

Zoals bij zijn eerste reis bezocht Leopold Boven-Egypte. Hij reisde met twee schepen: de luxueuze barge waarop hij verbleef, werd voortgesleept door een stoomboot. Hij had het perfect naar zijn zin: hij omschreef de aanblik van het geheel als „impérial” [60]. Zijn lyrische beschrijvingen van de Nijlcruise tonen zijn ambities. Hij keek op naar de grootsheid van de farao's. Hij wilde hun zin voor het monumentale transponeren naar de Belgische samenleving: alle volken moesten nationale monumenten bouwen die op indrukwekkende wijze hun successen illustreerden. Leopold bezocht Luxor, Esna, Edfu, Philae en Abu Simbel. Maar zelfs ondergedompeld in archeologie, bleef de prins gericht op expansie. Hij droomde van een spoorverbinding tussen Cairo en Khartoem. Dit zou de reis naar Abessinië terugbrengen tot drie of vier weken en het land meer internationaal belang geven [61]. De tweede cataract was het verste punt op de excursie langs de faraonische overblijfselen. Op de terugweg maakte hij de balans op. Oudheidkunde was van ondergeschikt belang vergeleken bij andere ervaringen die hem verrijkten:

Les monuments égyptiens [...] demandent une visite rapide ou une étude prolongée. [...] Quant à moi, je n'ai rien de l'antiquaire et je me contente de graver dans ma mémoire les grands contours de ce qui nous reste de ces grands règnes d'il y a 2 ou 3 mille ans. L'homme doit choisir. Nos facultés sont restreintes. Nous ne pouvons tout embrasser. Je jette volontiers un coup d'œil sur le passé, mais j'appartiens par goût, devoir et position au siècle présent. La culture du coton, du café, du tabac, du sucre m'intéresse plus que les hauts faits de Sésostris ou de Ramsès. L'aspect du pays, voilà ce que je recherche. Leurs mœurs, leurs tendances, la manière de nouer avec eux des relations productives, voilà ce que je dois connaître [...] [62].

Een duidelijker formulering van zijn zelfbeeld is er niet. Terug in Cairo richtte Leopold zich effectief op de kwesties van zijn tijd, in het bijzonder het Suezkanaal. Mohamed Sa'id pasja was intussen overleden, Isma'il pasja had de macht overgenomen. Leopold was overtuigd dat de nieuwe vicekoning de staatsfinanciën beter zou beheren dan zijn voorganger.

Leopolds bezoek aan verschillende bouwwallen in de zone tussen Port Said en de stad Suez was al enige tijd in voorbereiding. Nog in de vroegste momenten van zijn verblijf in Cairo, meer bepaald tussen 12 en 16 december 1862, had de prins dagelijks contact gehad met de Britse gevolmachtigde minister bij de Ottomaanse sultan Henry Lytton Bulwer (1801-1872), die doorgaans in Istanboel resideerde maar nu in Cairo op bezoek was. Ze bespraken de positie van de Britse regering ten aanzien van het Suezkanaal. Bulwer had een grote invloed in de Levant. Hij kon de toekomst van het project maken of breken. Tijdens de ontmoetingen bood Bulwer zijn diensten aan prins Leopold aan, in de zin dat hij

zich opwierp als tussenpersoon in de affaire rond de navigatiemaatschappij. Hij toonde zich bereid de zaak van Leopold te bepleiten bij de politicus Nubar Bey (1825-1899), die het oor van de onderkoning had, zodat de prins eventueel toch nog zijn verliezen kon laten vergoeden [63].

Op 15 december 1862, na het eerder vermelde bezoek aan de vicekoning, was Leopold te gast bij Bulwer voor een diner. Ferdinand de Lesseps was eveneens aanwezig. De prins maakte bovendien kennis met de invloedrijke bankier Henry Maurice William Oppenheim (1835-1912), één van de voornaamste geldschietters voor de realisatie van grote werken in Egypte. De heren bespraken samen de toekomst van het kanaalproject. De gesprekken bleven hoffelijk en vriendelijk maar het viel niet te ontkennen dat er grote meningsverschillen waren. Bulwer verduidelijkte de zeer kritische houding van de Britse regering ten opzichte van het kanaal, dat werd gezien als een gevaarlijk geopolitiek project, met name vanwege de grote Franse invloed. Hij pleitte ervoor het kanaal gewoon te vervangen door een spoorlijn over de isthmus [64]. Iedereen begreep dat als het op treinen aankwam de Britten het laken naar zich toe zouden trekken. Tijdens een onderhoud met de vicekoning de dag erna wees Bulwer trouwens op de gevaren van het kanaal. De vicekoning zat met de situatie verveeld en weigerde in die periode alle verzoeken voor een audiëntie vanwege Ferdinand de Lesseps [65].

De situatie op het terrein was sinds Leopolds eerste bezoek aan Egypte in 1855 grondig veranderd. De Lesseps had in 1858 een maatschappij opgericht met de naam *Compagnie universelle du canal maritime de Suez*, en de eerste spadesteek was het jaar daarop gevolgd. Voor de uitvoering van de plannen mobiliseerde men duizenden mensen, vaak met behulp van dwangmaatregelen. In de vroege fase hield handenarbeid de bovenhand, de mechanisering van de graafwerken zou pas in 1863 een doorbraak kennen. Het landschap was wel degelijk in volle verandering, ondanks de Britse tegenstand op het diplomatieke terrein [66].

Bulwer was naar Egypte gereisd om zelf de kanaalwerken te gaan inspecteren. Na de vermelde bijeenkomsten in Cairo half-december vertrok de ambassadeur naar de isthmus. Leopold en Bulwer zagen elkaar terug op 26 december 1862 in Cairo. De confrontatie met de realiteit had Bulwer tot inzicht gebracht, zo bleek al snel. Hij begreep dat een aantal essentiële graafwerken in drie tot vier jaar voltooid zouden kunnen worden, indien men de nodige financiering kon vinden. De Brit bleef sceptisch maar beseftte dat een onderhandelde oplossing op internationaal vlak onafwendbaar was. Het bezoek aan het kanaal had indruk gemaakt, en dat maakte de zaak vanuit Brits perspectief er niet gemakkelijker op [67]. Het reisjournaal van Leopold laat zien tot welk punt de prins zicht kreeg op het diplomatieke spel met zijn verwevenheid van leningen, concessies en politieke druk [68]. De volgende dag, op 27 december 1862, bracht Leopold opnieuw de avond door in Bulwers gezelschap. De ambassadeur meldde dat de vicekoning hem in de ochtend had bezocht. De concessie die Egypte aan de Lesseps' *Compagnie* had gegeven, bleef gehandhaafd, maar Egypte zou er niets aan toevoegen en er zouden geen schatkistpapieren worden uitgegeven. De ambassadeur enga-

geerde zich ertoe de problemen van Egypte ter harte te nemen. Leopold was blij een bevoorrechte getuige te zijn van dit diplomatiek gemarchandeer. Hij beoordeelde Bulwers bezoek als erg nuttig [69].

In de volgende weken nam Leopold zoals beschreven de tijd voor de verkenning van Boven-Egypte. Op 18 januari 1863 ontving hij in Asyut per telegram melding dat Mohamed Sa'id pasja was overleden. Zijn reactie was praktisch van aard: hij moest zijn reisplannen herzien en meteen naar Cairo terugkeren. En hij zag meteen nieuwe kansen: „Je ferai des efforts pour nouer avec le nouveau Vice-Roi les meilleures relations. Cela peut être utile à nos intérêts matériels” [70]. Terug in Cairo, op 21 januari 1863, werd Leopold door de nieuwe machthebber Isma'il in audiëntie ontvangen in de statiezalen van de citadel. Na de felicitaties kwam de prins meteen ter zake: „Je recommande nos industries à Ismaïl Pacha qui se connaît en machines et me promet des commandes” [71]. In een redevoering die Isma'il pasja kort daarvoor had gehouden, had hij de afschaffing van de verplichte corvée, waarop veel buitenlandse kritiek was gekomen, aangekondigd. Iedereen begreep dat indien Isma'il pasja woord zou houden, dit gevolgen zou hebben voor de aanleg van het Suezkanaal. De volgende dag dineerde de prins met de Lesseps. De nieuwe politieke situatie gaf stof tot nadenken en wellicht besprak men ook de praktische kant van een nieuwe etappe in Leopolds reis door Egypte. De Fransman noteerde wat later in zijn dagboek:

S.A.R. le duc de Brabant, qui revient d'une excursion dans la Haute-Égypte, m'a exprimé le désir de visiter en détail tous nos travaux. Je pars avec lui ce matin, après avoir pris les ordres du vice-roi qui nous donne un train express du Caire à Samanoud et un bateau à vapeur de Samanoud à Damiette. Demain nous irons à Port-Saïd par le lac Mensaleh. J'ai prévenu par télégraphe M. Voisin qui nous accompagnera, car, avant de connaître le projet du duc de Brabant, nous devions à cette époque passer ensemble la revue de nos chantiers [72].

Op 24 januari 1863 was het eindelijk zover: gewapend met de kennis opgedaan tijdens de ontmoetingen met Bulwer en de Lesseps, verliet Leopold Cairo voor een tiendaagse verkenning van de isthmus. De Lesseps had alles geregeld: transport, verblijf, maaltijden. Hij was de gids van de prins en gaf uitleg bij alles wat de aandacht trok. Ze vertrokken met een speciale trein naar Sammanud, het oude Sebennytyos. Vervolgens stapten ze over op een luxueuze stoomboot die de Nijl af voer via Mansoera tot in Damietta. Van daaruit wilde men over land via onverharde wegen rond het Menzaleh-meer verder trekken naar Port Said, doch de slechte weersomstandigheden beletten hen verder te gaan. De Lesseps stipelde meteen een alternatieve route uit, maar dan moest men wel eerst terugkeren naar Sammanud [73]. Terug aan boord praatten Leopold en de Lesseps over alles wat hen bezighield. Leopold raadpleegde de Lesseps in verband met zijn koloniale ideeën: hij bleek een voorstander van overzeese bezittingen. Meer nog, hij was van oordeel dat België absoluut een vestiging in het Verre Oosten verdiende en hij beloofde dit idee aan te moedigen via de kranten die onder zijn controle stonden [74]. Verder sprak hij in detail over de manier waarop de wereldwijde

kapitaalintekening voor zijn *Compagnie* was gerealiseerd, en over alle tegenstand die hij daarbij had ondervonden [75]. Leopold kreeg zo een beter zicht op het functioneren van alle betrokken machtsmechanismen. Men mag gerust spreken van een kantelpunt in hun onderlinge relatie. Leopolds afkeer voor de Lesseps maakte plaats voor toenemend respect. De prins kreeg inzicht in de wilskracht en het doorzettingsvermogen van de Fransman, en het lijkt erop dat hij zich daaraan spiegelde. Hij vergeleek de Lesseps' succesvolle inspanningen om de internationale weerstand tegen het Suezkanaal te breken met zijn eigen pogingen om de Belgische opinie te winnen voor overzeese initiatieven. Van bescheidenheid was geen sprake. Leopold zag zichzelf in een rol die minstens zo uitdagend was als die van de Lesseps, wiens hulp trouwens goed van pas kon komen:

J'expliquais à Mr de Lesseps que ramener les Belges aux idées coloniales était bien plus difficile que tout ce qu'il avait accompli. On comprend en effet que la ligne droite est la plus courte et la meilleure route entre deux points séparés par la mer. Mais amener des gens qui déclarent, et heureusement avec grande raison, qu'ils sont contents, que leurs affaires marchent, à voter de l'argent pour les développer encore par l'établissement de possessions lointaines est une œuvre d'un quart de siècle. En retour de ma visite dans l'isthme, Mr de Lesseps défendra l'extension de la Belgique au dehors. Il est un bon avocat et très influent [76].

De Lesseps was van mening, zo stelde Leopold, dat België zijn kansen vooral moest zoeken in Abessinië, Cochinchina en China. Hoe Ferdinand de Lesseps zelf deze gesprekken met de prins heeft ervaren, weten we jammer genoeg niet. Tot op heden ontbreekt daartoe het nodige bronnenmateriaal. De vermelde citaten reveleren, uiteraard, uitsluitend de perceptie van Leopold.

In Sammanud stapte men over op een trein naar de stad Zagazig. Onderweg observeerde Leopold de agrarische activiteiten: in alle tussenhaltes zag hij stapels katoenballen, de rijke landbouwgronden hadden geen bemesting nodig. De vruchtbaarheid van de bodem was van zulke aard dat in zijn opvatting de landbouwers amper moeite moesten doen: „L'homme ne fait que gratter un peu” [77]. In Zagazig toegekomen, zag hij reeds de impact van de werkzaamheden op de isthmus, hoewel men nog ver van de eindbestemming was. Nabij de spoorlijn zag hij enorme stapels gietijzeren leidingen die Suez moesten gaan bevoorraden met drinkwater. Ze waren voor een fenomenaal bedrag geproduceerd door fabrieken in Glasgow die ze in enkele maanden tijd hadden geleverd. De Lesseps' *Compagnie* had het zogenaamde Zoetwaterkanaal aangelegd tussen Zagazig en Timsah. Het was nog maar net voltooid toen Leopold arriveerde. Het kanaal was een essentiële infrastructuur om via trekschuiten mensen en materiaal tot bij de graafwerken te brengen. Het reisgezelschap ging aan boord van een schuit die door dromedarissen werd voortgetrokken en hen naar Tell-el-Kebir voerde, het centrum van het uitgestrekte *Domaine de l'Ouady*, beheerd door de *Compagnie*. Leopold maakte er kennis met de plaatselijke directeur, Jules Guichard (1827-1896), die hem uitleg verschaftte over de uitbating en opbrengsten van het

domein. In Timsah aangekomen, werd Leopold gehuisvest in een comfortabel chalet. Timsah was uitstekend gesitueerd om van daaruit excursies te maken naar grote werven in de buurt. Leopold bezocht de graafwerken en terrasbouw in Timsah, Toussoun, El Guisr en El Kantara. Onderweg ontmoette de prins de ingenieurs en beheerders van de *Compagnie*. Via de gesprekken die hij met de Lesseps voerde, kreeg Leopold een beter idee van de onderliggende structuren en de uitbatingskosten van de onderneming. Wederzijds vertrouwen was gegroeid: ze bespraken de kwestie van de samenstelling van het bedrijfskapitaal en de politieke consequenties. Leopold zag met welke snelheid de transformatie van het landschap plaatsvond. De schaal van de werken maakte indruk. De gemobiliseerde bedragen deden de prins duizelen. Het idee dat de Belgische industrie een kans zou missen, maakte hem nerveus.

Minstens zo interessant was de beschikbaarheid van de massa goedkope arbeidskrachten. Leopold werd getroffen door de aanblik van duizenden arbeiders die terrassen bouwden in ruil voor een mager salaris. Hij wist dat de Egyptische overheid de *Compagnie* steunde door de mensen tot dit werk te verplichten — de politiek van Mohamed Sa'id pasja was op dat moment nog niet door Isma'il teruggeschroefd. Die sociale uitbuiting liet Leopold schijnbaar koud. Hij was gefocust op de lage kostprijs en de maximalisatie van het resultaat:

Le Vice-Roi fournit tous les mois une 20aine de mille h. qui portent, leur tâche faite, 50 mètres cubes par homme et reçoivent un salaire de la Compagnie qui est d'environ 20 frs, dont la nourriture déduite, c'est-à-dire l'eau et le biscuit. Il peut leur rester environ la moitié, soit 8 ou 10 frs et souvent moins. Ces gens travaillent à la pioche et se servent de couffas, paniers en feuilles d'Aloës, pour transporter la terre. On dirait une fourmilière. Activité énorme et tapage à l'avenant. Je pense que peu de peuples fourniraient une pareille et aussi effective armée de travailleurs vivant presque de rien et n'ayant pour tout logement que quelques branches, quelques broussailles [*sic*] au milieu desquelles ils couchent [78].

De prins stond vol bewondering dat zoiets mogelijk was! Hij vervolgde met een ware lofzang op deze vorm van menselijke exploitatie:

En Chine, à Java on peut encore voir la pareille du tableau que je décris, mais pas en Europe. Dans l'Extrême-Orient le travail obligatoire peut faire des miracles comme ici. Si la Belgique savait et si elle voulait, elle se ferait un véritable grenier, une source de richesses inépuisable en exploitant le sol et les populations de l'Extrême-Orient qui seulement ainsi peuvent être conduites à la civilisation et au bien-être. J'avoue que ce spectacle de 10 mille travailleurs Fellahs m'a produit une très grande impression. C'est pour moi une nouvelle révélation des ressources des parties peuplées de l'Orient [79].

Het bezoek deed bij Leopold toch ook enkele vragen rijzen: over de loyaliteit van de arbeidskrachten, die niet gegarandeerd leek — het was hem niet ontgaan dat enkelen beledigende opmerkingen toewierpen aan de bezoekers; over de werkelijke financiële mogelijkheden van de *Compagnie* in de toekomst — de onderhoudskosten voor zulke gigantische infrastructuur waren enorm en het was hem

onduidelijk hoe de *Compagnie* alles zou kunnen blijven bekostigen; over de relatie met Egypte — zonder de steun van de overheid stond de Lesseps nergens; over de houding van de Britten — Leopold begreep dat de realisatie van het kanaal onomkeerbaar was, en dat het Verenigd Koninkrijk zowel politiek als economisch er groot voordeel uit kon halen [80]. Leopold zag twee mogelijkheden voor de toekomst: ofwel zou het kanaal, onder Britse druk, door Egypte worden overgekocht, ofwel kon de *Compagnie* écht uitgroeien tot een volwaardige universele onderneming met de inbreng van verschillende landen, maar dan moesten, volgens hem, aandelen aan toonder worden omgeruild voor openbare schuldbewijzen waarbij voor ieder land het aandeel zou moeten worden bepaald [81]. Zelf beseftte Leopold dat hij in de openbare ruimte een vertegenwoordiger was van een neutraal land. In de ontmoetingen met de medewerkers van de *Compagnie* stelde hij zich bijgevolg terughoudend op. Hij lette goed op dat hij zijn persoonlijke bedenkingen voor zich hield. Toen men hem op 29 januari 1863, tijdens een groot diner in de woestijn nabij Toussoun, uitnodigde tot een toast en een toespraak, plooide Leopold terug op een veilig discours, met een aantal beleefdheidsformules en uitingen van dankbaarheid ten aanzien van de Lesseps en de *Compagnie*. Ook tijdens het afsluitend banket op 31 januari 1863 hield hij deze neutrale toon aan [82]. Leopold apprecieerde dat de Lesseps geen druk uitoefende, in het openbaar te allen tijde gereserveerd was gebleven, en hem aldus op geen enkel moment in een compromitterende situatie had gebracht [83].

Vervolgens trok Leopold met zijn gevolg naar Suez. Er wachtte hem nog een cruise op de Rode Zee, gevolgd door een tocht door de Sinaïwoestijn en een bezoek aan het Katharinaklooster en de beklimming van de Sinaïberg, de „berg van Mozes”. Een spirituele ervaring bleef achterwege. Leopold was katholiek, maar deze plek raakte hem niet [84]. Het was tijd om terug te keren. Op 14 februari 1863 arriveerde Leopold in Cairo, waar hij de dag erna een bezoek bracht aan Isma’il en van de gelegenheid gebruik maakte om van gedachten te wisselen over het kanaal, en ook met de Lesseps bleef hij in conversatie tijdens een diner [85]. Intussen begon hij opnieuw te mijmeren over de economische troeven van Egypte, en over hoe essentieel het voor België was een rechtstreekse toegang tot het land te creëren:

Je dois noter ici que l’argent en Égypte, en Orient et dans l’Extrême-Orient rapporte 12, 20, 30, 40, 50 et 60 %. Aussi les capitaux Européens viennent-ils par ici. Si la Belgique avait de grands bateaux à vapeur faisant [*sic*] bien et régulièrement le service entre Anvers et Alexandrie, on ferait beaucoup d’importations et on enverrait beaucoup de commandes qui vont aujourd’hui à Londres et à Paris puisque nous ne pourrions y satisfaire qu’après un laps de temps long et indéterminé. Désirant envoyer quelques petits achats en Belgique, je sais à merveille combien le manque de communications régulières est préjudiciable aux affaires [86].

Leopold keerde terug naar Alexandrië, nam er afscheid van Étienne Zizinia en zijn familie, en vertrok op 19 februari 1863 aan boord van de *Cydnus*, een

schip van de *Messageries Impériales*, naar Europa. De prinselijke reis was nog lang niet voltooid. Leopold nam zijn tijd om opnieuw een aantal Italiaanse steden te bezoeken zoals Messina, Napels, Rome, Florence en Genua, daarna was Zuid-Frankrijk aan de beurt met Nice, Toulon en Marseille, en tot slot volgden Spanje en Portugal. Via Bordeaux en Parijs arriveerde de prins uiteindelijk op 4 juni 1863 in Brussel.

Besluit

Wanneer we de prinselijke reizen naar Egypte met elkaar vergelijken, kunnen we bepalen, hoe en waarom de visie van Leopold op het Suezkanaal is veranderd. De interacties tussen de prins en de veelheid aan mensen met macht, ondernemingszin of intelligentie die hij tijdens zijn reizen heeft ontmoet, hebben sporen nagelaten. Door ontmoetingen en gesprekken leerde Leopold hoe de „echte” wereld van „de Oriënt” werkte. De slechte ervaring met de Belgische stoomvaartlijn tussen België en de Levant die de twee reizen met elkaar verbond, maakte hem nog meer gedreven om de financiële aspecten van zijn projecten goed te bewaken. De actie op het terrein zelf, de kennismaking met een concreet project, de persoonlijke observatie van de gigantische werven, gespreid over de gehele landengte van Suez, waren ronduit revelerend. De aanblik van het Suezkanaal in wording was een keerpunt in het denken van Leopold. De internationale formule die aan de basis lag van de door Ferdinand de Lesseps opgerichte *Compagnie de Suez*, zou Leopold in de komende jaren blijvend inspireren. De „internationale” mobilisatie van invloed, geld en steun tijdens de eerste fase van Leopolds Congoproject is daarvan een illustratie. Bovendien moet worden benadrukt dat Ferdinand de Lesseps uiteindelijk nauw verbonden zou geraken met de politiek van Leopold in Congo. Hij werd een belangrijke intermediair in Leopolds betrekkingen met Frankrijk. Het aanvankelijke wantrouwen werd vervangen door een opportunistische vriendschap die beide mannen ten goede kwam. Ook nadat Leopold in 1865 de Belgische troon had bestegen, zou hij Belgische initiatieven in Egypte blijven aanmoedigen. Ze gingen pas echt van start in de jaren 1890, met de grote investeringen en infrastructuurwerken nabij de Nijl en het Suezkanaal van de naamloze vennootschap *Baume et Merpent*. Maar het was uiteindelijk op de drempel van de twintigste eeuw dat het Belgische expansionisme in Egypte echt in praktijk zou worden gebracht in de vorm van projecten die gericht waren op de modernisering van Cairo en Beneden-Egypte en gelanceerd werden door Edouard Empain (1852-1929).

NOTEN EN REFERENTIES

- [1] Het feestjaar werd in 2018 ingeleid met een prestigieuze tentoonstelling in het *Institut du Monde arabe* te Parijs. De catalogus biedt een overzicht van de meest recente literatuur over de geschiedenis van het Suezkanaal: G. Gauthier (dir.), *L'épopée du canal de Suez* (Parijs, Gallimard, Institut du Monde arabe; Marseille, Musée d'Histoire de Marseille, 2018). Ook bijzonder compleet is het boek van C. Piquet, *Le canal de Suez: une voie maritime pour l'Égypte et le monde* (Parijs, Erick Bonnier, 2018). Een originele studie waarin het Ottomaanse perspectief op het kanaal uitstekend wordt geanalyseerd is die van F. Bilici, *Le canal de Suez et l'Empire ottoman* (Parijs, CNRS Éditions, 2019).
- [2] Over de betekenis van de term „expansionisme” in een Belgische context, zie o.a.: J.-R. Leconte & C. Terlinden, *Les tentatives d'expansion coloniale sous le règne de Léopold Ier* (Antwerpen, Éditions coloniales Zaire, 1946); *L'expansion belge sous Léopold Ier, 1831-1865 / De Belgische expansie onder Leopold I, 1831-1865* (Brussel, Académie royale des Sciences d'Outre-Mer / Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Recueil d'Études historiques / Verzameling van Historische Bijdragen*, 1965); R. C. Alltmont, *Belgian Overseas Expansion during the Nineteenth Century* (PhD thesis, University of Delaware, 1969); M. Van den Eede, *De Belgische mondiale expansie (1831-1914). Een systematisch onderzoek naar de determinanten, actoren en evolutie van de Belgische koloniale en de financieel-industriële expansie, vanaf Leopold I tot de Eerste Wereldoorlog* (PhD thesis, Universiteit Gent, 2006); J.-F. Abbeloos, „Belgium's expansionist history between 1870 and 1930: Imperialism and the globalisation of Belgian business”, in C. Lévai (Ed.), *Europe and its Empires* (Pisa, Plus, 2008), pp. 105-127; J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld: de aardrijkskundige beweging en de ontwikkeling van de koloniale doctrine van Leopold II* (PhD thesis, Universiteit Gent, 2008); V. Viaene, „King Leopold's imperialism and the origins of the Belgian Colonial Party, 1860-1905”, in *The Journal of Modern History*, **80** (4): 741-790 (2008); R. Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek 1830-2015* (Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 2014), pp. 57-64.
- [3] Deze bijdrage vloeit voort uit onderzoek verricht in het kader van het project *Pyramids and Progress. Belgian Expansionism and the Making of Egyptology, 1830-1952*. Dat project is mogelijk gemaakt dankzij een *Excellence of Science* (EOS) Grant toegekend door het F.R.S.-FNRS en FWO-Vlaanderen.
- [4] De literatuur over de prinselijke reizen in Egypte is relatief beperkt, zie: E. Vandewoude, „Brieven van de Hertog van Brabant aan Conway in verband met Egypte (1855)”, in *Bulletin des Séances Académie royale des Sciences d'Outre-Mer / Mededelingen der Zittingen Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, **10** (4): 854-876 (1964); E. A. Jacobs, „Le premier voyage du futur Léopold II en Orient (1854-1855) d'après des documents inédits”, in *Bulletin des Séances Académie royale des Sciences d'Outre-Mer / Mededelingen der Zittingen Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, **11** (2): 194-224 (1965); B. Van Rinsveld, „Le dieu-faucon égyptien des Musées royaux d'Art et d'Histoire”, in *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, **62**: 15-45 (1991); B. Van Rinsveld, „Les prétendues 'cariatides' de la collection égyptienne de Léopold II”, in *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, **62**: 53-65 (1991); G. Janssens, „De reisdagboek aantekeningen van de hertog van Brabant. Een eersterangbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II”, in G. Janssens & J. Stengers (red.), *Nieuw*

- licht op Leopold I & Leopold II: het archief Goffinet* (Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1997), pp. 102-127; J. Vandersmissen, „De studiereizen van de hertog van Brabant”, in J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging* (Leuven-Den Haag, Acco, 2009), pp. 309-353; K. Clerckx, *Reizen in het spoor van Leopold II* (Tielt, Lannoo, 2009), pp. 93-113; B. Van Rinsveld, „La collection égyptienne du Duc de Brabant et futur roi Léopold II: archives et relations de voyages, une mise au point de critique historique”, in *Bibliotheca Orientalis*, **73** (5-6): 551-590 (2016); O. Defrance et al., „Ik had de onderkoning van Egypte willen zijn”. *Het reisdagboek van Leopold, hertog van Brabant, 1862-63* (Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2018); B. Van Rinsveld, „‘Souvenirs’, diplomatie et politique. Les voyages du duc de Brabant, futur Léopold II, et l’Égypte au travers des archives du Fonds Goffinet”, in *Acta Orientalia Belgica*, **33**: 151-241 (2020).
- [5] Een reisdagboek van de reis uit 1854-1855 heeft wel degelijk bestaan, zoals blijkt uit brieven van prins Leopold aan zijn broer Philippe, graaf van Vlaanderen, en aan zijn zus Charlotte: „*Cher papa m’a recommandé de tenir un journal. Je le fais très régulièrement*”, zie: AKP [Archief van het Koninklijk Paleis], Archief van prins Philippe, graaf van Vlaanderen, inv. n° 35, prins Leopold aan prins Philippe, s.l. [Venetië], 4 december 1854; „*La rédaction de mon journal, exigé par cher papa, m’occupe aussi énormément*”, zie: AKP, *idem*, inv. n° 35, prins Leopold aan prins Philippe, Triëst, 14 januari 1855; „*Veux-tu dire à Closset que je travaille activement à mon journal. Je commence à croire qu’il aura plusieurs volumes*”, zie: AKP, *idem*, inv. n° 35, prins Leopold aan prins Philippe, Triëst, 26 januari 1855; „*Mon journal avance*”, zie: AKP, Archief van keizerin Charlotte, inv. n° 16 bis, prins Leopold aan prinses Charlotte, Alexandrië, 29 maart 1855. De briefwisseling van Ferdinand Jolly is nog in privébezit maar ze is op microfilm te consulteren in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (microfilm 1382). De brieven van Marie Kittl zitten verspreid over de archieven van burggraaf Conway en keizerin Charlotte in het AKP.
- [6] Een volledige transcriptie is uitgevoerd door B. Van Rinsveld.
- [7] G. Janssens, „De Goffinets, archivarissen van de koninklijke familie en beheerders van het fortuin van koning Leopold II”, in G. Janssens & J. Stengers (red.), *op. cit.*, pp. 15-22.
- [8] Hippolyte-Isidore-Joseph Stacquez, *L’Égypte, la Basse-Nubie et le Sinaï: relation d’après les notes tenues pendant le voyage que Son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Brabant fit dans ces contrées entre 1862 et 1863* (Liège, L. Grandmont Donders, 1865).
- [9] F. Justice, „Les premières relations entre la Belgique indépendante et l’Égypte (1837-1838)”, in *Revue Belge de Philologie et d’Histoire*, **7** (4): 1453-1466 (1928).
- [10] K. Fahmy, „The era of Muhammad ‘Ali Pasha, 1805-1848”, in M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt. Volume 2: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century* (Cambridge, Cambridge University Press, 1998), pp. 139-179; R. L. Tignor, *Egypt: A Short History* (Princeton, Princeton University Press, 2011), pp. 196-227.
- [11] Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken [AMBZ], AFRI 434, Barthélemy-Théodore de Theux de Meylandt aan Edouard Blondeel van Cuelebroeck, Brussel, 30 oktober 1837, 17 november 1837 en 27 november 1837.
- [12] AMBZ, AFRI 434, kopie van het koninklijk besluit betreffende de benoeming van Edouard Blondeel van Cuelebroeck tot consul-generaal van België in Egypte met residentie in Alexandrië, Laken, 30 juni 1838.

- [13] Om zich zo goed mogelijk te informeren reisde Blondeel naar de conflictgebieden, vb.: AMBZ, AFRI 434, Edouard Blondeel van Cuelebroeck aan Joseph Lebeau, Beirut, 26 juni 1840.
- [14] B. van de Walle, „Jean-Baptiste De Lescluze, négociant et armateur brugeois (1780-1858)”, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, **96** (1-2): 64-88 (1959), **97** (1-2): 154-236 (1960); B. van de Walle, „Les expéditions de Jean-Baptiste De Lescluze en Méditerranée et en mer Noire”, in *Communications de l'Académie de Marine de Belgique*, **13**: 73-91 (1961); E. Warmenbol, „Les antiquités égyptiennes de Jean-Baptiste De Lescluze”, in E. Warmenbol, *Le lotus et l'oignon: égyptologie et égyptomanie en Belgique au XIXe siècle* (Brussel, Le Livre Timperman, 2012), vol. 1, pp. 147-172.
- [15] A. Duchesne, „Bibliographie des tentatives de colonisation et d'expansion belges sous le règne de Léopold Ier”, in *L'expansion belge sous Léopold Ier, 1831-1865 / De Belgische expansie onder Leopold I, 1831-1865, op. cit.*, pp. 768-807; R. R. Ansiaux, *Early Belgian Colonial Efforts: The Long and Fateful Shadow of Leopold I* (PhD thesis, Arlington, University of Texas, 2006).
- [16] AMBZ, AFRI 434, Edouard Blondeel van Cuelebroeck aan Jules Van Praet, Alexandrië, 10 mei 1838.
- [17] AMBZ, AFRI 434, Edouard Blondeel van Cuelebroeck aan Barthélemy-Théodore de Theux de Meylandt, Alexandrië, 25 januari 1839.
- [18] E. Warmenbol, „Étienne Zizinia (1784-1868), consul général de Belgique. Un grand collectionneur et mécène à Alexandrie d'Égypte”, in F. Doyen *et al.* (Eds), *Sur le chemin du Mouseion d'Alexandrie. Études offertes à Marie-Cécile Bruwier* (Montpellier, Cahiers de l'EniM, 2018), pp. 327-348.
- [19] A. Duchesne, *À la recherche d'une Colonie belge: le consul Blondeel en Abyssinie (1840-1842). Contribution à l'histoire précoloniale de la Belgique* (Brussel, Institut royal colonial belge, Section des Sciences morales et politiques, Mémoires, Série historique, XXX (3), 1953); C. J. Jaenen, „Blondeel: The Belgian attempt to colonize Ethiopia”, in *African Affairs*, **55** (220): 214-218 (1956); C. Jesman, „Leopold II and Ethiopia”, in *African Affairs*, **58** (231): 145-146 (1959).
- [20] Voor een overzicht aan initiatieven, zie o.a.: M. Dumoulin & E. Stols, *La Belgique et l'étranger aux XIXe et XXe siècles* (Louvain-la-Neuve/Brussel, Collège Erasme-Nauwelaerts, 1987). Voor specifieke initiatieven, zie o.a.: R. Massinon, „L'entreprise du Rio-Nunez”, in *Bulletin des Séances Académie royale des Sciences d'Outre-Mer / Mededelingen der Zittingen Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, **11** (2): 304-353 (1965); J. Everaert & C. De Wilde, „Pindanoten voor de ontluikende industriële revolutie. Een alternatieve kijk op de Belgische commerciële expansie in West-Afrika (1844-1861)”, in *Bulletin des Séances Académie royale des Sciences d'Outre-Mer / Mededelingen der Zittingen Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, **37** (3): 317-348 (1991); R. Braithwaite, *Palmerston and Africa. The Rio Nuñez Affair – Competition, Diplomacy and Justice* (London-New York, British Academic Press, 1996); S. van den Bossche, *Een kortstondige kolonie: Santo-Tomas de Guatemala (1843-1854): een literaire documentaire* (Tielt, Lannoo, 1997); M. Lafontaine, *L'enfer belge de Santo Tomás: le rêve colonial brisé de Léopold Ier* (Ottignies, Quorum, 1998).
- [21] J. Stengers, „L'anticolonialisme libéral du XIXe siècle et son influence en Belgique”, in *L'expansion belge sous Léopold Ier, 1831-1865 / De Belgische expansie onder Leopold I, 1831-1865, op. cit.*, pp. 404-443.

- [22] Een volledige analyse vindt men in: J. Vandersmissen, „Leopolds documentatienetwerk en de evolutie van zijn koloniale doctrine”, in J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, op. cit., pp. 355-417.
- [23] De gegevens over deze reis zijn in meerderheid onttrokken aan archiefdocumenten bewaard in het AKP. De voornaamste bronnen zijn: dossier n° 79 in de Papieren Conway; dossiers n° 16 en n° 85 in het archief van keizerin Charlotte, dossier n° 35 in het archief van Philippe, graaf van Vlaanderen, en dossier n° 117 in het Fonds Goffinet. Uiteraard werd ook de al genoemde microfilm van de briefwisseling die Ferdinand Jolly richtte aan zijn vader André Jolly uit het Algemeen Rijksarchief geraadpleegd.
- [24] J. Mislin, *Les Saints Lieux. Pèlerinage à Jérusalem, en passant par l'Autriche, la Hongrie, la Slavonie, les provinces danubiennes, Constantinople, l'Archipel, le Liban, la Syrie, Alexandrie, Malte, la Sicile et Marseille* (Parijs, Guyot Frères, 2 vol., 1851. Andere edities: Brussel, H. Goemaere, 3 vol., 1852.; Parijs, Jacques Lecoffre et Cie, 3 vol., 1858).
- [25] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan koning Leopold I, Triëst, 12 januari 1855.
- [26] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Triëst, 13 januari 1855.
- [27] F. Bilici, op. cit., pp. 48-62.
- [28] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Triëst, 27 januari 1855.
- [29] *Ibidem*.
- [30] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Alexandrië, 3 februari 1855.
- [31] AMBZ, Diplomatiek Archief, n° 10324, Étienne Zizinia aan Henri de Brouckère, Alexandrië, 16 februari 1855.
- [32] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Cairo, 15 maart 1855.
- [33] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, „Entre Le Caire et Alexandrie”, 20 maart 1855.
- [34] AKP, Conway, inv. n° 79, Marie Kittl aan Edouard de Conway, „Auf dem Nil”, 26 februari 1855.
- [35] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, „Entre Le Caire et Alexandrie”, 20 maart 1855.
- [36] AKP, Archief van keizerin Charlotte, inv. n° 16, prins Leopold aan prinses Charlotte, Cairo, 9 maart 1855.
- [37] Algemeen Rijksarchief, microfilm 1382, Ferdinand Jolly aan André Jolly, Suez, 8 maart 1855; Ferdinand Jolly aan André Jolly, Cairo, 15 maart 1855.
- [38] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, „Entre Le Caire et Alexandrie”, 20 maart 1855.
- [39] Voor de integrale versie van de brief, zie: F. de Lesseps, *Lettres, journal et documents pour servir à l'histoire du Canal de Suez (1854-1855-1856)* (Parijs, Librairie académique Didier et Cie, 1875), pp. 160-162.
- [40] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Alexandrië, 3 februari 1855.
- [41] Men vindt de naam van de hertog van Brabant terug in de lijst van invloedrijke *amis* en *adhérents* aan wie op 4 januari 1856 een rapport van de *commission scientifique* alsook een begeleidende nota werden bezorgd. Zie: F. de Lesseps, *Lettres, journal et documents pour servir à l'histoire du Canal de Suez (1854-1855-1856)*, op. cit., 1875, p. 322. Uit een brief van de Lesseps aan de Nederlandse consul-generaal in

- Alexandrië Samuel Willem Ruysenaers (1815-1877), gedateerd te Parijs op 6 mei 1856, blijkt bovendien dat de hertog van Brabant op positieve wijze de onderneming van de Lesseps zou hebben aanbevolen bij prins Albert, echtgenoot van koningin Victoria. Zie: F. de Lesseps, *op. cit.*, p. 385.
- [42] AKP, Archief van keizerin Charlotte, inv. n° 16, prins Leopold aan prinses Charlotte, „Sur le Nil”, 11 februari 1855.
- [43] AKP, Archief van keizerin Charlotte, inv. n° 16, prins Leopold aan prinses Charlotte, Cairo, 16 maart 1855.
- [44] AKP, Archief van keizerin Charlotte, inv. n° 16, prins Leopold aan prinses Charlotte, Syros, 29 mei 1855.
- [45] Voor de biografische notitie, zie: J. Anckaer, „Blondeel van Cuelebroeck (Edouard)”, in *Biographical Dictionary of Belgians Overseas*, 2012 (online publicatie op de website [www.kaowarsom.be] van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen).
- [46] AKP, Fonds Goffinet, Correspondentie Edouard Blondeel van Cuelebroeck, Edouard Blondeel van Cuelebrouck aan prins Leopold, Constantinopel [Istanboel], 3 september 1854.
- [47] J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld*, *op. cit.*, pp. 293-294; *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1855-1856. Sénat*, pp. 66-67; E. Descamps, „Le duc de Brabant au Sénat de Belgique. En souvenir du cinquantième anniversaire de l'entrée au Sénat de S. M. Léopold II (1853-1903)”, in *Bulletin Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et Classe des Beaux-Arts, Académie royale de Belgique*, 5: 284-285 (1903).
- [48] AKP, Conway, inv. n° 79, prins Leopold aan Edouard de Conway, Cairo, 15 maart 1855.
- [49] Voor een meer uitvoerige toelichting bij de tumultueuze geschiedenis van deze maatschappij, zie: J. Vandersmissen, *op. cit.*, pp. 298-300; J. Anckaer, *Small Power Diplomacy and Commerce: Belgium and the Ottoman Empire during the Reign of Leopold I (1831-1865)* (Istanbul, The Isis Press, 2013), pp. 411-429; H. Alloul, *Belgium and the Ottoman Empire. Diplomacy, Capital and Transnational Loyalties, 1865-1914* (PhD thesis, Universiteit Antwerpen, 2017), pp. 106-109.
- [50] AKP, Fonds Goffinet, inv. n° 122, prins Leopold aan Adrien Goffinet, Cairo, 21 december 1862.
- [51] Ook deze reis is uitvoerig gedocumenteerd met briefwisseling en een reisverslag van Leopold. Deze documenten zijn raadpleegbaar in het AKP, Fonds Goffinet.
- [52] *Complément de l'œuvre de 1830. Établissements à créer dans les pays transatlantiques. Avenir du commerce et de l'industrie belge* (Brussel, Muquardt, 1860).
- [53] Over de rol van Brialmont, zie: J. Vandersmissen, „Leopolds documentatienetwerk en de evolutie van zijn koloniale doctrine”, in J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, *op. cit.*, pp. 364-378. Over het „arsenaal” zie tevens: L. Le Febvre de Vivy, *Documents d'histoire précoloniale belge (1861-1865): les idées coloniales de Léopold duc de Brabant* (Brussel, Mémoire Académie royale des Sciences coloniales / Verhandeling Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen, VII (1), 1955). Over Leopolds belangstelling voor de Nederlandse koloniën, zie: J. Stengers, „Léopold II et le modèle colonial hollandais”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90: 46-71 (1977).
- [54] J. Vandersmissen, „De studiereizen van de hertog van Brabant”, in J. Vandersmissen, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, *op. cit.*,

- pp. 337-339. Een dun dossier over de Algerijnse etappe bevindt zich in het AKP, Fonds Goffinet, inv. n° 123.
- [55] AMBZ, Diplomatiek Archief, inv. n° 10324, minuut van brief van minister van Buitenlandse Zaken Charles Rogier aan Étienne Zizinia, Brussel, 14 oktober 1862.
- [56] AKP, Fonds Goffinet, prins Leopold, nota's over de reis in Egypte, 1862-1863, f° 47, a.
- [57] *Ibidem*, f° 47, d.
- [58] *Ibidem*, f° 49, a.
- [59] *Ibidem*, f° 53, b.
- [60] *Ibidem*, f° 53, c.
- [61] *Ibidem*, f° 59, b.
- [62] *Ibidem*, f° 65, a.
- [63] *Ibidem*, f° 48, b.
- [64] *Ibidem*, f° 49, a.
- [65] *Ibidem*, f° 49, b.
- [66] C. Piquet, *op. cit.*, pp. 51-64.
- [67] F. Bilici, *op. cit.*, pp. 117-118. Voor de rapporten van Bulwer aan het *Foreign Office* uit 1863, zie: D. Gilliard *et al.*, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I: From the Mid-nineteenth Century to the First World War, Series B, The Near and Middle East, 1856-1914. Vol. 8: The Ottoman Empire in North Africa: The Suez Canal, Red Sea, and Tunisian Problems, 1859-1882* (Washington, University Publications of America, 1984), pp. 76-79.
- [68] AKP, Fonds Goffinet, prins Leopold, nota's over de reis in Egypte, 1862-1863, f° 52, d.
- [69] *Ibidem*, f° 53, a-b.
- [70] *Ibidem*, f° 65, b.
- [71] *Ibidem*, f° 66, a.
- [72] F. de Lesseps, *Lettres, journal et documents pour servir à l'histoire du Canal de Suez (1861-1862-1863-1864)*, *op. cit.*, p. 280.
- [73] *Ibidem*, f° 68, a-d.
- [74] *Ibidem*, f° 69, c.
- [75] *Ibidem*, f° 69, c.
- [76] *Ibidem*, f° 69, c-d.
- [77] *Ibidem*, f° 70, a.
- [78] *Ibidem*, f° 71, b-c.
- [79] *Ibidem*, f° 71, c.
- [80] *Ibidem*, f° 72, a.
- [81] *Ibidem*, f° 72, c.
- [82] Voor de volledige tekst, zie: *Ibidem*, f° 73, a, bijgevoegde pagina met het discours. Een tweede versie vindt met in AMBZ, Diplomatiek Archief, inv. n° 12481, Papiers Beyens, prins Leopold aan Beyens, Suez, 2 februari 1863.
- [83] *Ibidem*, f° 73 a-b.
- [84] *Ibidem*, f° 78, d.
- [85] *Ibidem*, f° 79, c-d.
- [86] *Ibidem*, f° 80, b.